

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

MIKÓ ÁRPÁD

D. O. M.

*All'antica feliratok és a reneszánsz stílus a Jagelló-kori Magyarországon**

1.

„Ladislai regis consortum hic ossa quiescunt” – ez a mondat Bonfini nagy történeti művének kritikai kiadásában olvasható.¹ A szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy az udvari történetíró itt Gizella és Adelhaid királynék – az első Szent István, a második Szent László felesége – sírfeliratából idézett. A mondat grammatikailag kétségkívül korrekt, tartalmilag már kevésbé; olyan, mint egy – amúgy nem tökéletesen ritmizált – sírvers.² A kritikai apparátusból meglepő dolog derül ki. A sort a *Rerum Ungaricarum decades...* szövegének egyik családja így hozza: „Ladislai, sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt.” Úgy tűnik fel, hogy a sírvers elől idézett formáját a legújabb kori, filológiai elvárásoknak köszönheti. Bonfini azonban pontosan idézett, a hely tipikus *lectio difficilior*.³

A síriratnak ugyanis van még egy közvetett forrása, egy – ezért időzünk vele itt – 16. század elejei, kőbe vésett felirat. A táblát Pietro Isvalies bíboros, veszpremi püspök

* Itt szeretnék köszönetet mondani azoknak a kedves barátaimnak és kollégáimnak, akiknek ez a dolgozat sok tárgyi és szakirodalmi adatot, kiegészítést és javítást köszönhet: Ács Pálnak, Biczó Piroskának, Lóvei Pálnak, Pálffy Gézáknak, Ritoókné Szalay Ágnesnek, Székely Júliának, Tóth Sándornak és Végh Andrásnak.

1 Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, T. II, edd. FÖGEL, Iosephus, IVÁNYI, Béla, JUHÁSZ, Ladislaus, Lipsiae, 1936, 2, IV, 282. L. még T. IV, P. II. *Appendix, fontes, index*, edd. KULCSÁR, Margarita, KULCSÁR, Petrus, Bp., 1976, 130.

2 A magyar fordítás precíz hexametert alkotott belőle: „Itt László, a király feleségei csontjai vannak”. Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, 326.

3 KULCSÁR Péter, *Egy budai humanista feliratgyűjtemény*, *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968), 260; Uő., *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., 1973 (Humanizmus és reformáció, 1.), 73.

(1503–1511)⁴ állíttatta (rajta van címere is), a templomot alapító Gizella királyné, valamint Szent László hitvese, Olaytha (Adelheid) királyné emlékére. A ma is meglévő tábla⁵ szövege több ponton megegyezik Bonfini szavaival: „...huius sacri templi conditrici Geslae Stefani et Olaythi *Ladislai Sanctorum Pannoniae regum* divis coniugibus...” Amikor a kardinális – VI. Sándor pápa magyarországi legátusa, reggio-calabriai érsek – megújította az újonnan kapott püspöksége székesegyházában álló régi memóriát (amely a magyar szent királyok – Bonfini szerint ott eltemetett – feleségeinek emlékét őrizte), részben átmásoltathatta a korábbi szöveget. Bonfini és Isvalies textusának közös volt a forrása. Bár a tábla nem túl nagy, és eredeti építészeti összefüggése ma már kideríthetetlen, a veszprémi székesegyházban máig oly sok reneszánsz kőtöredék került elő, hogy az olasz bíboros all’antica stílusú renovációja egyáltalán nem volt környezetétől idegen. Sőt, tökéletesen illeszkedett a Szent György-kápolna klasszikus antikva betűkkel írott felirataitól a Beriszló Péter fülkés síremlékéig tartó sorba. Nem köztudomású, de a középkori veszprémi székesegyház jelentős helyet foglal el a magyarországi reneszánsz művészet történetében.

A Gizella–Adelheid-táblának van még egy különleges vonása. Nemcsak a betűtípus antikizál, hanem maga a szövegformula is. D(eo) OP(timo) MAX(imo) S(acrum) – így szól a felirat kezdő sora, idézve a hasonló rövidítésekkel kezdődő ókori feliratokat. Kétségkívül krisztianizálva: a DOMS így is feloldható volna: Dis omnibus manibus sacrum⁶ – ez a rövidítés azonban nem igazán jellemző a valódi ókori sírfeliratokra.⁷ Bár

4 LUKCSICS, Josephus, *Series episcoporum Vesprimiensium e documentis correcta*, Budapestinum, 1907, 12–13.

5 A kőtábla Makrancon (Mokrance, Szlovákia) van, az újkori templomban, befalazva. (Tóth Sándor szíves közlése; *Súpis pamiatok na Slovensku*, 2, Bratislava, 1968, 333.) Azt sajnos nem tudjuk, hogy mikor került oda; 1761-ben, amikor először hallani róla, már Makrancon volt. A tábla történetével (Gizella királyné sírjával) korábban sokan foglalkoztak. FORSTER Gyula, *Árpád-házi síremlékek = III. Béla magyar király emlékezete*, szerk. F. Gy., Bp., 1900, 329–330., 202. kép; TÓTH Sándor, *Veszprémi középkori sírkőtöredékek* (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése, II.) = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2, Veszprém, 1964, 167, 181/1; GUTHEIL Jenő, *Az Árpád-kori Veszprém*, Veszprém, 1977, 60, 86–100; NAGYBÁKAY Péter, *Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve* = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 13, Veszprém, 1978, 115, 124; UZSOKI András, *Szent László hitvese, Adelheid királyné, Rudolf német ellenkirály leánya* = *Szent László és Somogyvár: Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*, szerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1992, 145–152; KUBINYI András, *Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526)* = *Uő., Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999, 111–112.

6 VÖ. CAPPELLI, Adriano, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano, 1929₆ (ristampa: 1990), 450.

7 *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft I. Einleitende und Hilfs-Disziplinen*, Hrsg. MÜLLER, Iwan, München, 1892, 687–689; KOCH, Guntram, SIGHTERMANN, Hellmut, *Römische Sarkophagen*, München, 1982, 25–27; FEHÉR, Benedictus, *Lexicon epigraphicum Pannonicum*, Budapestini, 1997, 58–60.

nem lehetetlen, hogy késő középkori felhasználói antik eredetűnek vélték, a legvalószínűbb mégis az, hogy a D(eo/Domino) O(ptimo) M(aximo) formulát a I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ihlette.⁸

Eredeti antik – pannoniai és daciai – feliratos kőfaragványok nem voltak ritkák a Mátyás- és a Jagelló-kori Magyarországon. A humanisták gyűjtötték is felirataikat (nagyjából a 15. század utolsó negyedétől kezdve), sőt, sokan magukat a köveket is; feljegyzéseikből tudjuk, hogy Buda környékén sok római sírkövet találtak, DM (Dis manibus) kezdetű felirattal.⁹ Itáliában már a 15. századból ismertek all'antica rövidítéssel induló, reneszánsz feliratok, főleg sírkövekről. Egyetlen példáját idézem csak, Francesco Sassetti (†1490) síremlékéről, a firenzei Santa Trinitából – Deo Omnip(otenti) –, amely képileg is erősen programatikus all'antica alkotás, olyannyira, hogy ez az egyetlen keresztény elem a síremléken.¹⁰ Ez az olasz – egyébként eleinte Itáliában sem igazán elterjedt¹¹ – epigráfiai konvenció volt a mintája a Gizella–Adelhaid-táblának. Az 1510-es évekből több olyan síremléket is ismerünk Magyarországon, amelynek antikva betűs felirata ugyanezzel, vagy hasonló formulával kezdődik.

8 ZAJIC, Andreas, „Zu ewiger gedächtnis aufgericht”. *Grabdenkmäler als Quelle für Memoria und Repräsentation von Adel und Bürgertum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. Das Beispiel Niederösterreichs*, Wien–München, 2004 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 45.), 258.

9 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A római fölíratok gyűjtői Pannoniában = Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Bp., 1994, 318–325., 1–4. kép; VI–4. sz. Ugyanez megjelent – más képekkel – a szerző gyűjteményes kötetében is: „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002 (Humanizmus és reformáció, 28), 75–86.

10 SAXL, Fritz: *The Classical Inscription in Renaissance Art and Politics*, *The Journal of Warburg and Courtauld Instituts* 4 (1940–1941) 27–29. Vö.: *Warburg, Aby: Francesco Sassetti végrendelete. = ΜΝΗΜΟΣΨΝΗ, Aby M. Warburg válogatott tanulmányai*, szerk. SZÉPHELYI F. György, Bp., 1995, 154–186.

11 Rómában és környékén a 15. század végéig kevés ismert, például Marco Poccio (†1439) síremléke az Aracoeliben. (*Die mittelalterliche Grabmäler in Rom und Latium vom 13. bis zum 15. Jahrhundert* 1. Bd., *Die Grabplatten und Tafeln*, Hrsg. GARMS, Jörg, JUFFINGER, Roswitha, WARD-PERKINS, Bryn, Rom–Wien, 1981, 156., vö. még 201.) Később lett gyakori; viszonylag korai példája még Giovanni Antonio Lomellino (†1503) síremlékén olvasható a római San Agostinóban (Johannes RÖLL, *Giovanni Dalmata* [Römische Studien der Bibliotheca Hertziana, 10.] Worms, 1994, 146–156., 154–155, 157. kép), vagy Andrea Bregno (†1506) epitáfiumán a Santa Maria sopra Minervában (PANOFSKY, Erv = *Grabplastik. Vier Vorlesungen über ihren Bedeutungsvandel von Alt-Ägypten bis Bernini*, Hrsg. JANSON, Horst W., mit einer Vorbemerkung von WARNEKE, Martin, Köln, 1993, 77., 185. kép).

2.

A késő középkori, kora újkori sírfeliratok antikizálásának feltűnő példája, ha a szöveg ezzel a bizonyos DOM, vagy DOMS, esetleg DM rövidítéssel kezdődik. Nem is kell a textusban különösebben elmélyedni, hogy a szándékot észrevegyük, mert a formula első pillantásra szembeötlik. Ebből a típusból ma nem ismerünk sokat Magyarországon, mindössze négyet, de ezek közül három a legkorszerűbb, képileg is az ókori mintákat követő sírköveken olvasható – a negyediknek pedig csak a felirata maradt ránk.

Forgách Gergely (egykor felsőelefánti) sírkövén a címert – antikizáló – koszorú veszi körül, alatta füles tábla (tabula ansata); a címer is, a koszorú is, a tábla is szalagokra függesztve, illuzionisztikus módon lebeg a sírlap közepén. Ez a kompozíció változtatja meg legmerészebben a gótikus címeres-feliratos sírkövek hagyományos sémáját. A mű az Esztergomban működő Ioannes Fiorentinus szignált alkotása, 1515-ből.¹² Néhány évvel korábban készülhetett az 1512-ben elhunyt Taddeo Lardi kanonok, Ippolito d'Este egri püspök vikáriusának kassai sírköve, amelyen a klasszikus DM – a legpogányabb Dis Manibusként is feloldható – rövidítés olvasható; a címer itt is szalagokon függ (a feliratos tábla nem).¹³ 1513 után kellett készüljön monyorókereki Johannes Ellerbach (+1499) sírköve, amelyet felirata szerint Bakócz Tamás esztergomi érsek már konstantinápolyi pátriárkaként állíttatott.¹⁴ (Ez az a kő, amelynek ma csak a feliratát ismerjük.) A negyedik darabnak, Ursula Sauermann – Thomas Venediger budai polgár felesége – sírkövének sajnos a pontos évszáma nem ismeretes, de a címert ezen is reneszánsz koszorú vette körül.¹⁵ Az elhunytak meglehetősen különböző társadalmi csoportokat képviselnek: magyar nemest, egri illetőségű olasz kanonokot és budai német polgár feleségét.

A síremlék, mint már sokszor leírták, konzervatív műfaj. A középkorban kialakult típusok – ikonográfiailag a figurális és a címeres-feliratos, strukturálisan a tumba és a sírlap – sokáig változatlanul tartották magukat, és csupán a divat hagyott rajtuk koron-

12 Eredetileg Felsőelefánton, utóbb Gombán, jelenleg: Marcali, Városi Múzeum. HORLER Miklós, *Ioannes Fiorentinus Forgách-síremléke*, *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 254–255; FARAGÓ János, Marcali, Városi Múzeum, *A Joannes Fiorentinus szignójával ellátott Forgách-sírkő restaurálása*, *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/2, 74–76.

13 Kassa, Orbán-torony. WICK Béla, *Kassa régi síremlékei*, Kassa, 1933, 70–72; MIKÓ Árpád, *Jagelló-kori reneszánsz sírköveinkről*, *Ars Hungarica* 14 (1986) 101., 71. kép

14 Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 1701, 22r:

D O M | Domino Ioanni Magnifico Bertholdi Ellerbach Fundatoris | huius Caenobii Filio Domino hic in Monyorókerek | Thomas Bakocz de Erdőd Card(inalis) Strig(oniensis) Archiepiscopus, | Patriarcha Constantinopolitanus Fratri adoptio ob | pietatem posuit. Obiit 1499. A szöveget – eltéréssel – közölte NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 4. Pest, 1858, 23.

15 1510–1520 körül készülhetett. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori kőtár. LÓVEL, Pál, *Mittelalterliche Grabdenkmäler in Buda = Budapest im Mittelalter* Hrsg. BIEGEL, Gerd, Braunschweig, 1991, 363.

ként más és más stiláris jegyeket. Hajlamosak vagyunk rá, hogy a feliratokat kihagyjuk közülük, mivel szövegük mintegy leválasztható a kövekről. A felirat azonban sohasem különíthető el attól a műtől, amelyen megjelenik (és a mű sem a feliratától), és lehetséges, hogy ebből az aspektusból nézve sokszor nem több, mint bármely másik, „szótlan” stíluselém.

A legkorábbi datált klasszikus antikva betűs sírfelirat Magyarországon Szapolyai Imre (†1487) nádor szepeshelyi tumbafedlapján maradt fenn.¹⁶ Ez körirat; ugyanilyen fut körbe – most szándékosan csak 1500-ig idézve az emlékeket – Verebélyi Simon egri várkapitányén (†1493) Egerben,¹⁷ és Tarczay Tamásén (†1493) Hétháron.¹⁸ Az 1493-ban elhunyt Báthory István nyírbátori tumbájának oldallapjára is antikva betűkkel vészték fel a verset.¹⁹ Korai, antikvabetűs körirat futott (két, egymás fölötti sorban), 1494-es évszámmal, egy budai sírlapon, amelynek közepét bronztábla díszítette. A töredékes szövegben előforduló „disciplinarum” szó azt sejteti, hogy a síremléket művelt embernek állították.²⁰ Ez a darab azért is érdekes, mert a köriratok zömét ebben az időben, és még később is, többnyire gótikus minuszkulákkal írták.

A többi all'antica betűs síriratot viszont all'antica táblára is vészték, általában tabula ansatára. Ilyen került – továbbra is csupán 1500-ig sorolva az emlékeket – Vetési Albert veszprémi püspök figurális síremlékére is, amelyet Újhelyi János segesdi főesperes állítatott valamivel a püspök 1486-ban bekövetkezett halála után, a Szent György-kápolnában.²¹ A többi is vagy a Magyarországon élő olaszokhoz, vagy művelt klerikusokhoz kapcsolódik. Főleg Esztergomban maradtak fenn: egy (Beatrix királyné környezetéhez

16 Szepeshely (Spišská Kapitula), székesegyház. VARGA, LÍVIA, LŐVEL, PÁL, *Funerary Art in Medieval Hungary*, Acta Historiae Artium 35 (1990–1992) 149., 54. kép; *Náhrobná platňá Imricha Zapolského*. (LUXOVÁ, VIERA) = *Gotika: Dejiny slovenského výtvarného umenia*, szerk. DUŠAN, BURAN ET AL, Bratislava, 2003, 667–668 (2.2.10. sz.), 275. és 280. kép

17 Eger, Vármúzeum, Kőtár. NAGY ÁRPÁD, *Négy renaissance kori síremlék a középkori egri Szent János székesegyházból = Az Egri Múzeum Évkönyve*, VIII–IX, Eger, 1972, 105–107, 112–117.

18 Héthárs (Lipany), Szent Márton-templom. DIVALD KORNÉL, *A héthársi Szent Márton-templom*, Bp., 1913, 11–12., 9. kép; VARGA, LŐVEL, *i. m.*, (16. j.), 150; LUXOVÁ, VIERA: *Memento mori: formy náhrobnej skulptúry = Gotika...*, *i. m.*, (16. j.) 332., 282. kép

19 Nyírbátor, református templom. ENTZ GÉZA, SZALONTAI BARNABÁS, *Nyírbátor*, Bp., 1978, 33–34, 39., 2. kép; *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II.* (Magyarország műemléki topográfiája, 11.) Szerk. ENTZ GÉZA, Bp., 1987, 147.

20 Bp., Budapesti Történelmi Múzeum. HORVÁTH HENRIK, *A Fővárosi Múzeum köemléktárának leíró lajstroma*, Bp., 1932, 242. sz.; RADOCSAY, DÉNES, *Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Bp.*, = *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay...* Braga 1971, 467., 82. sz. A „... disciplinarum...|| ...c reconcus | q...” feliratú töredéket sem Horváth Henrik, sem Radocsay Dénes nem említi.

21 H. GYÜRKY, KATALIN, *Die St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém*, Acta Archaeologica 15 (1963) 346–347, 383–484; TÓTH SÁNDOR, *Veszprémi középkori sírkőtöredékek = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, II. Veszprém, 1964, 173–174.

tartozó) nőé (†1495),²² Kesztölczi Mihály kanonoké (1499 előtt)²³ és Gosztonyi András (†1499) szentistváni préposté.²⁴ Bernardino Monellié (†1496), Beatrix királyné várnagyáé a budai Nagyboldogasszony-templomból származik,²⁵ Bakócz Bálint (†1496/1497) titeli és budai préposténak lelőhelye viszont teljesen bizonytalan.²⁶ Vémeri Zsigmond (†1500) választott zágrábi püspöké Budán, a középkori ferences templomban került elő.²⁷

Unalmasnak és hosszadalmasnak látszhatik a sírköveknek ez a száraz felsorolása, de az a helyzet, hogy a szomszédos országokban – nyugaton és északon – fellelhető, egykorú (1500/1505 előtti) sírköveken egyáltalán nincs klasszikus antikva betűs felirat.²⁸ Ez is azt jelzi, hogy a kora reneszánsz Itálián kívüli recepciójának a középkori Magyarország kétségkívül fontos, önálló migrációs pontja volt.²⁹

Érdeemes még e szövegek irodalmi formai jellemzőit is szemügyre venni. Többnyire szűkszavú prózában íródtak, közülük azonban több síremléken klasszikus disztichon is olvasható. A disztichonok közül a legkorábbi – legalábbis a 15. században – alighanem Vitéz János esztergomi tumbafedlapját ékesíti, amit egyáltalán nem tarthatunk véletlen-

22 Esztergom, Balassa Bálint Múzeum. HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta, TORMA István, *Komárom megye régészeti topográfija*, I. Esztergom és a dorogi járás. Bp., 1979, 149., 76. kép

23 Esztergom, Vármúzeum. (Egyik töredéke kiállítva a Magyar Nemzeti Galériában.) MIKÓ ÁRPÁD, *Ippolito d'Este esztergomi érseki udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon*, *Ars Hungarica* 16 (1988) 136–137, 141–142., 19–20. kép.

24 Esztergom, Főszékesegyház, kriptá. MIKÓ ÁRPÁD, *Jagelló-kori... i. m.*, (13. j.) 99.

25 Bp., Budapesti Történeti Múzeum. LŐVEI, *i. m.*, (15. j.) 352.

26 Bp., Magyar Nemzeti Múzeum (jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán). RITÓOK-NÉ SZALAY ÁGNES, *Bakócz Bálint titeli és budai prépost sírköve a Magyar Nemzeti Múzeumban* = *Uó.*, „*Nympha super ripam Danubii*”, *i. m.*, (9. j.) 155–160.

27 Bp., Budapesti Történeti Múzeum. Ld. a 32. jegyzetet!

28 HLOBIL, Ivo, PETRŮ, Eduard, *Humanismus a raná renesance na Morave*, Praha, 1992, 190. skk.; KOZAKIEWICZOWA, Helena, *Rzeźba XVI. wieku w Polsce*, Warszawa, 1984, 11. skk.; KOCH, Walter, *Epigraphische Vielfalt am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, *Zeitschrift für Österreichische Denkmalpflege* 54 (2000) 371–373; ЗАЈС, *i. m.*, (8. j.) 233–238. – Itt kell megemlítenem, hogy Conrad Celtis (†1508) bécsi epitáfiumára nemcsak antikva betűs tabula ansatak kerültek, hanem a Deo Op(timo) Max(imo) formula is. A síremlék azonban teljes egészében a – késő gótikában gyökerező – német reneszánsz produktuma, amiről a részletek, az antikizáló rekvizitumok megformálásán kívül éppen az all'antica formula elhelyezése is árulkodik: nem a füles táblákra, vagy a képszékre került, hanem (teljesen atektonikus módon) a koronázó párkány szíma tagozatára vésték. (Vö. ЗАЈС, *i. m.*, [8. j.] 185, 258; a Celtis-epitáfiumról l. még: BIAŁOSTOCK, Jan, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary, Bohemia, Poland*, Oxford 1976, 46–47.) Megjelenik a DOM formula a Fuggerek augsburgi síremlékein is, nagyjából ugyanebben az időben, amelyeket a kor híres feliratgyűjtője, Petrus Apianus az eredeti római feliratok mellett közölt: Inscriptiones sacrosanctae vetustates... Ingolstadii 1534, pp. CCCCXXXIX–CCCCXXXX. – Az itt tárgyalt magyarországi emlékek stílusa viszont közvetlenül Itáliából ered, a Jagelló-korban is.

29 Vö. MIKÓ ÁRPÁD, *A bártfai városháza: Adalékok a Jagelló-kori reneszánsz történetéhez Felső-Magyarországon*, *Művészettörténeti Értesítő* 53 (2004) 33.

nek, ahogyan azt sem, hogy betűtípusa a korai humanista kapitálisnak (kőbe faragva) az egyik legelső megjelenése Magyarországon.³⁰ Nagyon valószínű, hogy Janus Pannonius maga költötte „sírversét” is ráírták utóbb állított síremlékére – hogy antikva betűkkel-e, azt kérdezni sem érdemes, amíg elő nem kerül Pécssett bármily csekély töredéke.³¹ Más egyházi személyekéi már az 1490-es évekből maradtak ránk: így Bakócz Bálinté, Kesz-tölcsi Mihályé és Vémeri Zsigmondé.³² A vitézi sírkövek disztichonjai időben ezekkel pár-huzamosan tűnnek fel: Verebélyi Simoné, Báthory István erdélyi vajdáé és Szapolyai István nádoré.³³

30 LŐVEI Pál, *Sírkövek, sírkőtöredékek = Váradi kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből*, szerk. KERNY Terézia, Bp., 1989, 171, 173/18, 174/20; VÁRADY Zoltán, *A Dunántúl középkori kőfeliratainak végzett epigráfiai vizsgálatok összegzése = Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Tudományos Közleményei*, V. Szekszárd, 2002, 62–63. Vö. KLOOS, Rudolf M., *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Darmstadt, 1980, 154–156; KOCH, *Epigraphische Vielfalt...*, i. m., (28. j.) 372. skk.

31 MIKÓ Árpád, *Két világ határán. Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke*, *Ars Hungarica* 11 (1983) 56–60; BODA Miklós, *Pécs–Medvevár–Pécs: Janus Pannonius a pécsi utóélet tükrében = Uő., Stúdium és literatúra: Művelődéstörténeti tanulmányok*, Pécs, 2002, 135–142.

32 Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, választott zágrábi püspök (†1500) sírfeliratát azért közlöm itt, mert szövegének kiadása nehezen hozzáférhető. A szöveget hihetetlenül hibásan vették, utólagos beszúrások, javíthatatlan elírások egyaránt találhatóak benne.

A címer felett: OBIIT · A · D · M · CCCC · | DIEVIII · MENSIS EEBRVAII ·

A címer alatt, feliratos táblán: MOLE · SIGISMVNDVS · IACEO | SVB MARMORIS · HVIVS · WEMERIAE | LVCTVS · CORDOLIVMQZ DOMVS | THEZAVRVM · TENVI · REGIS DVM | VITA · MANEBAT · ZAGRABIAEIE | CTVS PRESVL · IN · AEDE · FVI · ANTE · | SEDOCV · BVI · QZ · TRADITA SACRMA · | FVISSSE · MITRA DECVS CAPITI · PONTIF | ICAILE · MEO

Azaz, korrigálva:

Mole Sigismundus iaceo sub marmoris huius

Wemeriae luctus cordoliumq(ue) domus

Thezaurum tenui regis dum vita manebat

Zagrabiae electus pr(a)esul in aede fui

Ante sed occubui qu(a)e tradita sacra fuisse

Mitra decus capiti pontificale meo.

András KUBINYI, Julija ALTMANN, *Nepoznati zagrebački biskup: Sigismund Vémeri (1500) = Bogoslavskia Smotra, Ephemerides Theologicae Zagradiensis* 45 (1975) 137; fényképe: Múzeumok új kincsei. Múzsák Múzeumi Magazin 1973/3, 47. L. még: LŐVEI Pál: Ana DEANOVIĆ, Željka ČORAK, *Zagrebačka katedrale*, Globus / Kršćanska Sadašnjost, Zagreb 1988. [recenzió], *Acta Historiae Artium* 36 (1993) 256., 10. kép.; Soós Ferenc, *Magyarország kincstartói 1340–1540*, Bp., 1999, 52; KUBINYI András, *Hivatalnok-karrier a XV. század végén: Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, zágrábi püspök = Uő., Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999, 161–170.

33 Szepeshely, székesegyház. VARGA, LŐVEI, i. m., (16. j.) 149–150., 55. kép; *Náhrobná platňá Štefana Zapoľského* (LUXOVÁ, Viera) = *Gotika.... i. m.*, (16. j.) 668 (2.2.11. sz.), 281. kép

A versek külső, epigráfiai megjelenését tekintve – itt elsősorban a sortördelesre gondolok – különös összkép rajzolódik ki. Vitéz János sírverse tagolatlanul fut a kőlap szegélye mentén, de ennek nem korai volta az oka: a Pálóci-fivérek sárospataki (1519),³⁴ vagy Barbara Glocknitzer (†1513) besztercebányai sírlapján³⁵ is folyamatosan fut körbe a disztichon, pedig ezek évtizedekkel később, a Jagelló-kor kellős közepén készültek. A figurálisoknak az a típusa, amelyen az elhunyt lába alatt, tabula ansatán olvasható a felirat, kevésbé látszik következetlennek: Szegedi Lukács (†1510) zágrábi püspök sírkövén is,³⁶ és Bakócz Bálintén (1496/97) is a verssorok végén törik a szöveg – de több példát egyelőre nem ismerünk.

A címeres-feliratos típus emlékein hasonló a helyzet: Garázda Péter (†1507?) szentistváni prépost esztergomi sírkövén folyamatosan futnak a sorok, tekintet nélkül a verssorok végére,³⁷ Vémeri Zsigmond (†1500) budai sírkövén úgyszintén; Thurzó Zsigmond (†1512) váradi,³⁸ Semjén Antal és Péter (1526 előtt) nagykapornaki vagy Fegyverneki Ferenc sági prépost (†1535)³⁹ ipolysági sírkövén viszont minden verssor új sorban kezdődik. Tehát van ilyen is, olyan is; erre nézve nem volt szabály. Úgy tűnik fel, az egyetlen elvárás az volt, hogy a körirat körbe fusson, a feliratos táblát pedig lehetőleg töltsse ki a szöveg. Vagyis nem a szöveg határozta meg saját megjelenési formáját, hanem a képművészeti alkotás – hadd tekintsük annak e mégoly gyarló kvalitású sírköveket is – vizuális konvenciója. Ezért is van az, hogy egy olyan sírversről, amely csak papíron maradt fenn, sokszor nem dönthető el, hogy nem csupán könyvepigramma-e.

Vajon a versek tartalma antikizál-e – ez a következő kérdés, hisz időmértékes verset írtak sírkőre már korábban is Magyarországon, legalábbis a 13. században. A prózai sírfeliratokban nincs jelentős változás, pontosabban nincs olyan ismérvük, amelynek alapján reneszánsznak lehetne őket minősíteni, leszámítva a DOM formulát.

A hexameterrel azonban kicsit más a helyzet, hisz mintaképei – olykor metrikus formulái – gyakorta ókori eredetűek. Kétségtől megjelienek ezekben az – irodalomtörténet-írásban nem számon tartott – szövegekben az antik mitológia és a történelem is:

34 Sárospatak, Szent Erzsébet-templom. GERVERS-MOLNÁR Vera, *Sárospataki síremlékek*, Bp., 1983 (Művészettörténeti füzetek, 14.), 23–24, 66–67., 55. kép.

35 Besztercebánya (Banská Bystrica), plébániatemplom. *Náhrobok Barbory Glocknitzerovej* (ENDRŐDI, Gábor, MIKÓ, Árpád) = *Gotika...*, i. m., (16. j.) 669 (2.2.14. sz.)

36 Zágráb, Povijesni muzej Hrvatske. VALENTIĆ, Mirko, *Kameni spomenici Hrvatske XIII–XIX. stoljeca*, Zagreb, 1969, 31–36; HORVAT, Anđela, *Između gotike i baroka*, Zagreb, 1975, 41–44., 25. kép; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, Diana, *Umjetnost renesanse = Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadpiskupije*. 1094–1994, szerk. LUKŠIĆ, Tudomir et al., Zagreb, 1994, 177, 186 (4. sz.)

37 MIKÓ, *Két világ határán...*, i. m., (31. j.) 52–53., 25–27. kép.

38 Nagyvárad, székesegyház. LÖVEL, i. m., (30. j.) 171, 186–187. (196. sz.), 123. kép

39 OSZVALD Arisztid, *Fegyverneky Ferenc, sági prépost, rendi visitator. 1506–1535 = Emlékkönyv Szent Norbert halálának nyolcszázadik jubileumára*, Gödöllő, 1934, 51; VARGA, LÖVEL, i. m., (16. j.) 153.

Verebélyi Simon egri várkapitány Mars katonája, Báthory István vajda sírverse Catóra és Numára hivatkozik, Semjén Antal apát és testvére, Péter, az újudvari plébános Léda fiai, Castor és Polluxként szerették egymást, amíg éltek, a vers szerint. Legismertebb Janus Pannonius sírfeliratának kortárs utóélete. Garázda Péter esztergomi és Megyericsei János gyulafehérvári sírfeliratai szellemes parafrázisok, a Helikónról a Dunához hozott Múzsák tanítványainak – Janus után a másodiknak és a harmadiknak – vallván a két rokon költőt. Megyericsei különösen igényes sírverse több szempontból is kiemelkedik: a szokatlanul hosszú feliratban az alászálló, majd újra felemelkedő lélekről szóló neoplatonikus elképzelés cseng vissza, praambulumát pedig a római inscriptiók rövidítései ihlették. A székesegyház Szent András-oltárának általa ajándékozott Missale Strigoniense címlapjára is klasszikus antikva betűkkel írta bele dedikációs feliratát.⁴⁰ Megyericsei kiváló, feliratgyűjtő humanista volt,⁴¹ gyulafehérvári házát, kertjét római faragványokkal díszítette, és még vízimalmának haltartóját is antik, feliratos szarkofágból alakíttatta ki.⁴²

A legtöbb antik allúziót felvonultató sírverset is áthatotta az *interpretatio cristiana* szelleme: minden keresztény lélek a mennyekbe igyekezett. Thurzó Zsigmondén a végítélet harsonái szólalnak meg, Semjén Antal apát pedig testvérét siratva mutatja be a szent áldozatot. A példákat lehetne tovább sorolni, de a síremlékek jelentésének ez a rétege aligha szorul különösebb magyarázatra.

3.

A DOM formula nemcsak emléktáblán vagy sírköveken fordul elő a Jagelló-korban, hanem kora reneszánsz épületeken is. A gyulafehérvári káptalan különleges szellemi mikroklimája magyarázza a Szent Mihály-székesegyház Várday-kápolnájának antikizáló feliratát is. A kápolna az északi kereszthajó és az előcsarnok közötti két szakaszt bővíti, részleteiben is lehetőleg pontosan másolva a román kori épületet. Nem tisztázott kellőképp – talán nem is tisztázható – a kápolna építéstörténete.⁴³ Kívül-belül zavarba ej-

40 MISSALE DIVO ANDREE DICATVM | STVDIO IO · DE MEGERECHE AR · COL · | EIVS ARE RECTORIS · M · D · V · – A címlap reprodukcióját l.: Művészettörténeti Értesítő 44 (1995) 145.

41 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A római fölíratok gyűjtői Pannoniában* = Uő., „*Nympha super ripam Danubii*”, i. m., (9. j.) 85–86; legújabban: LAKATOS Bálint, *Egy XVI. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései = ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*, szerk. HORVÁTH László et al, Bp., 2004, 737–748.

42 KOVÁCS András, *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkorai helyrajzához* = SZAMOSKÖZY István, *Analecta lapidum...*, 1593, *Inscriptiones Romanae...*, 1598. s. a. r. BALÁZS Mihály, MONOK István, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33), 29, 32.

43 BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance I*, Kolozsvár, 1943, 241–242; ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Bp., 1958, 118; PATTANYÚS Manga, *Adalékok a gyulafehérvári székesegyház*

tően sok, mondhatni, mindent meghatározóan sok a középkori forma és a struktúra, és (néhány kisebb részletet leszámítva) jószerint csak az építető – szalagokra függesztett – címere az egyetlen tisztán reneszánsz elem. Ebben a középkorias, erősen – és, úgy gondolom, szándékosan – archaizáló környezetben különlegesen fontos szerepet játszik az all’antica dedikációs felirat. A klasszikus antikva betűkkel írott szöveg az épület külső homlokzatán, a főpárkányzaton fut: „Deo Opt(im)o [M]ax(imo) et Div(a)e Ann(a)e Fran(ciscus) War(dai) E[piscopus T]rans[ilvaniensis] erexit”.⁴⁴ Mind az építető püspök, Várday Ferenc (†1524), mind a végrendelet egyik végrehajtója, az épület befejezésével is kapcsolatban álló püspöki vikárius, a Kolozsvár leghíresebb reneszánsz lakóházát építető Adrianus Wolphard jól ismert humanista műveltségéről.⁴⁵ Az építkezés befejezését gyakorlatosan bonyolító tordai főesperes, Végedi Imre iskolázottságáról viszont nem tudunk semmit.⁴⁶

Az épület félig eltakarja a templom korábban épült előcsarnokának keleti falát, mely nem más, mint Lázói János telegdi főesperes 1512-ben emelt híres kápolnája, a legkorábbi reneszánsz épület Erdélyben.⁴⁷ A Várday-kápolna sajnos elfedi a főpárkányon futó hosszú felirat elejét is, de mivel az újonnan emelt épület maga erősen imitatív, nagyon valószínű, hogy felirata is az volt, s ekként talán felidézi a Lázói-kápolna dedikációjának hiányzó elejét is. A töredékes feliratot tehát feltehetően így lehet kiegészíteni: „[D(eo) O(ptimo) M(aximo) et Divo Micha]eli Pat | rono Ioannes Lazoynus pro sua et bene merentium salute aed | em hanc vestibularem a fundamento aere suo erigendo dicandoque curavit. 1512”.⁴⁸

úgynevezett Várday-kápolnájának építéstörténetéhez = Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára, szerk. ROSTÁS Tibor, SIMON Anna, Bp., 2000₂, 175–184.

44 BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 241–242; ENTZ, *i. m.*, (43. j.) 165.

45 KELÉNYI B. Ottó, *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához* (Tanulmányok. Kiadja a Fővárosi Könyvtár, Bp., , 13.) Bp., 1939, 25–72; BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 64–65, 69–70; VEKOV Károly, *Egy erdélyi reneszánsz püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996, 525–548; BORSA Gedeon, Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány = Uó., Könyvtörténeti írások, II. A külföldi nyomdászat 15–16. század. Bp., 1997, 336–345;*

46 Talán azonos lesz azzal a Végedi Imrével, aki 1504-ben kúriai jegyző volt: BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 404. Gyulafehérvárott 1514-ből van az első adatunk Végediről: PATTANYÚS, *i. m.*, (43. j.) 177/12. Ld. még: KELÉNYI B., *i. m.*, (45. j.) 45.

47 BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 86–90, 189–191, 233–241; ENTZ, *i. m.*, (43. j.) 26–29, 117–118; KOVÁCS András, *A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház*, Kolozsvár, 1996 (Erdélyi műemlékek, 26), 16–18; HALMOS Balázs, *Adalékok a gyulafehérvári Lázói-kápolna reneszánsz díszítéséhez, Építés-Építészettudomány 32* (2004) 265–280.

48 BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 234. korrekt óvatossággal csak a [Mich]aeli szót egészítette ki, Bunyitay Vince bátrabb feltételezésével szemben. A hely azonban sokkal több volt annál, mint amennyi a DIVO (BEATO?) MICH betűknek szükséges lett volna. L. Várady József rajzait: BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 78–80. képek. Újabbán Kovács András is a hosszabb kiegészítést választotta (*A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház, i. m.*, [47. j.] 17.

A láthatóan minden szegmentumában gondosan koncipiált épület szobordíszé csak részben maradt ránk, de ennyi is elég, hogy a feliratokban tükröződő keresztény–pogány szinkretizmust ezen a szinten is feltételezzük. Az épületen egymást érik a feliratok. A kapu felett Geréb László erdélyi püspök címerét, a nyugati ajtó szemöldökkövén Budai Udalicusét, fölötte a lunettában Sánkfalvy Antal nyitrai püspökét kíséri antikva betűs epigramma, de versek magyarázzák az apostolfejedelmek, Szent Pál és Szent Péter mellszobrait is; utóbbit – humanista szokás szerint – az Olympos kapuórének téve meg.⁴⁹ Leghangsúlyosabb a főpárkányzat jókora betűkkel írott dedikációs felirata: a koronázó párkány képszekén fut végig, amint a Várday-kápolna felirata is. Éppen úgy, ahogyan az ókori római épületeken és a kora reneszánsz építményeken.

Különös, de nemcsak a Várday-kápolna építéstörténete vitatott, hanem a Lázói-kápolnáé is: ennek szintén vannak román kori részei (mindjárt a főhomlokzaton két résablak), és néhány helyen az all'antica részletek csakugyan applikációknak tetszenek. A monumentális feliratnak kettős szerepe van: egyfelől azt állítja, közhelyszerűen, hogy Lázói János újonnan, alapjaitól építtette a kápolnát, másfelől látványosan bizonyítja egyben antikizálását, vagyis modernségét is. A Várday-kápolna épületén ez még jelentősebb: szinte csak az inscriptio antikizálja a súlyos, román kori formákat.

Mindez a betűtípusnak köszönhető, amely láthatóan stíluselem: egy valamirevaló all'antica épülethez hozzá tartozott a humanista kapitálissal vésett felirat is. Már Leon Battista Alberti – akinek igen nagy szerepe volt a klasszikus antikva betűk kultuszának felélesztésében – tárgyalta az ókori templomok dedikációs feliratait, a sírfeliratokkal együttesen.⁵⁰ Az ő szóhasználatában a felirat is az épület díszei, latinul ornamentumai közé tartozott.

49 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus*, Szerk. Ács Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, Bp., 1998, 407–409 (Ács Pál); TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „Költők virágoskertje.”* Bp., 2001, 15–18; KOVÁCS András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*, Bp., Kolozsvár 2003, 9.

50 LEON BATTISTA ALBERTI, *De re aedificatoria libri decem*, Firenze, 1485, t iiiv (Liber VIII) (facsimile-kiadás)